

Mihai Șora: un filozof al dialogului și speranței (I)

AURELIAN CRĂIUȚU

„Legătura noastră cu «departele» este o legătură de disponibilitate, care nu-i încă dăruire, ci doar puțință de a te dăruia.”
Mihai Șora

Un itinerar intelectual unic

Căderea comunismului a oferit pentru prima dată intelectualilor români ocazia de a articula o filozofie politică originală, lucru imposibil înainte de 1989, când libertatea de expresie și mișcare era îngăduită. Mihai Șora (n. 1916) este unul dintre filozofii noștri care au acceptat această provocare, adăugând operei lor o importantă dimensiune politică. Traseul său intelectual fascinează pe oricine reflectează asupra relației dintre filozofie și politică în contextul est-european². Cariera lui Șora se împarte în patru perioade distincte: educația în România interbelică (până în 1938), deceniul francez (1939–1948), experiența comunistă de patruzeci de ani (1948–1989) și perioada postcomunistă. Puțini dintre intelectualii europeni au avut privilegiul și șansa de a fi martorii atâtor schimbări în decursul unei vieți și de a medita critic asupra dificilei ucenicii a libertății, dintr-o perspectivă filozofică originală. Scrierile lui Mihai Șora pun în lumină tensiunea dintre politică și filozofie, invitându-ne să regândim relația dintre libertate, autenticitate și principiile liberale.

După ce și-a încheiat studiile de filozofie la Universitatea din București, între 1934 și 1938, fiind unul dintre studenții cei mai apreciați ai lui Mircea Eliade, Șora a primit o bursă generoasă din partea guvernului francez în 1939, ceea ce i-a permis să studieze la Paris și Grenoble și să rămână în Franța până în 1948³. În timpul războiului, Șora a făcut parte din Rezistența franceză, sub regimul de la Vichy, alăturându-se Partidului Comunist Francez. Prima sa carte, *Du dialogue intérieur: Fragments d'une anthropologie métaphysique*, a fost scrisă în franceză în vara lui 1944 și a apărut la Gallimard la începutul anului 1947, cu câțiva ani înainte ca alți intelectuali români de marcă (prietenii ai lui Șora), precum dramaturgul Eugène

Ionesco și E.M. Cioran, să devină nume sonore pe scena intelectuală pariziană⁴. Cartea de debut a lui Mihai Șora a oferit o sinteză originală între neotomism, fenomenologie, existențialism creștin, personalism și marxism. Nu e o simplă coincidență că printre sursele (eclectice) ale lui Șora s-au numărat Aristotel, Toma d'Aquino, Pascal, Nicolaus Cusanus, Péguy și Husserl. La data publicării ei, cartea lui Șora a fost receptată cu entuziasm de către filozofi importanți, ca E. Gilson și J. Maritain.

Cariera franceză a lui Șora s-a întrerupt însă brusc în 1948. La sfârșitul unei scurte vizite în România, i s-a interzis întoarcerea în Franța, unde îl aștepta o carieră universitară promițătoare. În România comunistă, Șora a deținut diverse funcții administrative și editoriale, fără a avea însă posibilitatea de a preda într-un cadru universitar. Munca de editor i-a adus, totuși, satisfacții depline, în pofida imenselor obstacole și presiuni politice. Într-un timp scurt, Șora a reușit să revigoreze colecția „Biblioteca pentru toți”, unde s-au publicat cele mai importante scrieri din literatura și cultura române și universale. Colecția coordonată de Mihai Șora a inclus la vremea ei opere clasice, ca discursurile oratorilor greci și povestirile persane, opere istorice, precum *Cultura Renașterii în Italia* de Bruckhardt, și opere literare, de la *Visările unui hoinar singuratic* de Rousseau (tradusă chiar de Șora) la capodopera lui Proust, *În căutarea timpului pierdut*⁵.

Experiența comunismului „real” și arestarea multor prieteni l-au trezit pe Mihai Șora din visurile romantice de tinerețe. Al doilea volum al său, *Sarea pământului*, a ieșit din tipar abia în 1978, după o lungă tăcere autoimpusă, pornită din refuzul de a face concesii cenzorului vremii. După șapte ani, a urmat *A fi, a face, a avea*, care a văzut lumina zilei în vara anului 1985. În anii '80, Șora s-a numărat printre intelectualii români urmăriți îndeaproape de Securitate. Pentru o anumită perioadă ce a urmat scandalului Meditației transcendente, autoritățile vremii i-au refuzat dreptul de a publica sub nume propriu. Mihai Șora a fost astfel obligat să

folosească pentru un timp diferite pseudonime⁶.

Ca mulți alții, Șora a privit cu crescândă îngrijorare și oroare deteriorarea rapidă a vieții din România comunistă în anii '80. Izolarea tot mai accentuată în care se scufunda țara în acei ani de restricție nu i-a tăiat însă (din ferire!) elanurile intelectuale și resursele vitale. Refuzând perspectiva de a emigra în Vest (unde familia sa se stabilise în anii '70) și înconjurându-se de tineri,

Șora a devenit pentru mulți dintre ei un adevărat model de integritate morală și seninătate spirituală. Nu e deloc întâmplător că în acest context Șora a devenit tot mai preocupat de problemele politice, care au ocupat pe zi ce trece un loc tot mai important în cadrul reflecțiilor sale filozofice. În martie 1989, împreună cu alți șase intelectuali români, Șora a protestat public și curajos împotriva tratamentului dur aplicat poetului Mircea Dinescu, care atacase

HUMANITAS
multimedia

RYUNOSUKE AKUTAGAWA

RASHOMON

LECTURĂ: STEFAN SILEANU

AUDIO
FICTION

RYUNOSUKE AKUTAGAWA
RASHOMON

HUMANITAS
multimedia
AB 069 © & © 2

Câte perspective poate avea un fapt divers? În câte feluri poate fi spusă istoria unei crime? Care este relatarea adevărată? Există doar o perspectivă adevărată sau ne aflăm în fața a tot atâtea povești, posibile toate, reale toate?

Cele două povestiri pe care le puteți asculta pe acest audiobook sunt cele care au stat la baza celebrului film al lui Akira Kurosawa. *Rashomon* oferă un cadru, iar *Într-un bughet de pădure* personajele și intriga filmului nominalizat la Oscar.

ideologia comunistă și era persecutat de regimul Ceaușescu.

După căderea comunismului, Mihai Șora a fost ministru al Educației în prima guvernare postrevoluționară, o coaliție de forțe și personalități diverse, pe care Revoluția din decembrie 1989 le-a adus la putere⁷. Din nefericire, ministeriatul de 6 luni al lui Șora a coincis cu apariția tensiunilor interetnice dintre majoritatea română și minoritatea maghiară din Transilvania. Șora s-a afirmat ca una dintre cele mai respectate voci ale societății civile abia născute și un membru important al Grupului pentru Dialog Social și al Alianței Civice, care ulterior a dat naștere Partidului Alianței Civice. Multe dintre eseurile și interviurile lui Șora au apărut în Revista 22. Trebuie spus că Șora a fost unul dintre cei doi membri, din cadrul primului cabinet postrevoluționar, care au susținut Proclamația de la Timișoara din martie 1990. Documentul, una dintre cele mai importante inițiative ale tinerei societăți civile românești, a propus, fără succes, o lege a lustrăției care i-ar fi împiedicat pe foștii membri ai Securității și pe cei cu funcții de conducere în Partidul Comunist să ocupe poziții politice importante în noul context democratic.

În ciuda mediului politic dificil în care și-a exersat funcția, Mihai Șora a lansat o comprehensivă și ambițioasă reformă a educației, care a avut drept scop corectarea unor probleme majore, moștenite din perioada anterioară, datorate unei proaste alocări a resurselor și unei politici greșite a priorităților în acest domeniu. Reforma inițiată de Mihai Șora s-a întemeiat pe viziunea sa originală asupra educației, care s-a nutrit din bogatele sale lecturi și din experiența sa anterioară de editor și, mai apoi, consilier al fostului ministru al Educației, Mircea Malița (la începutul anilor '70)⁸. Alături de echipa sa (compusă din Sorin Antohi și Paul Cornea), Șora s-a concentrat asupra reformei sistemului și programei de învățământ liceal, prin acordarea unui rol mai mare științelor umaniste (filozofie, muzică, istorie). Șora a cerut, de asemenea, creșterea autonomiei universităților și revizuirea legislației pentru a permite crearea de colegii și universități private. Ca atare, el a promovat dialogul social și toleranța și s-a preocupat pentru ca minoritățile etnice să aibă parte de educație în limba maternă.

Într-un interviu important din aprilie 1990, într-un moment de mare tensiune între putere și opoziție, Mihai Șora a insistat în termeni lipsiți de orice ambiguitate asupra importanței pluralismului politic, a opoziției politice și a societății civile. Accentuând consecințele nefaste ale absenței unei reale culturi a dialogului social în România, el a subliniat importanța transparenței, a opiniei publice și a contestării legale în noul context democratic. „În situația în care se află România în momentul de față șaprilie 1990⁹”, a spus Șora, „nu se poate imagina [...] o altă cale decât aceea a dialogului și anume a dialogului social. [...] Acest dialog trebuie să aibă loc între Stat și societate. Nu pentru că Statul ar fi o entitate care, în principiu, ar putea să fie despărțită de societate. Ci pentru că, de fapt, Statul nu poate fi nimic altceva decât emanația societății”⁹.

Fără a fi idealistă sau nerezonabilă, agenda lui Mihai Șora de revigorare a spiritului civic și de promovare a culturii dialogului și cooperării a avut o solidă justificare filozofică. În multe din textele publicate între 1990 și 1992, el a subliniat credința sa fermă în nevoia unei politici a binelui comun, bazată pe respectarea pluralismului și care să aibă în vedere atât interesele pe termen scurt, cât și pe cele pe termen lung ale întregii comunități.

Evenimentele politice ulterioare au confirmat că ucenicia libertății nu avea să fie una ușoară pentru tânără societate democratică românească. Cariera politică a lui Mihai Șora s-a încheiat

economia de piață, privatizarea și libera inițiativă¹⁰.

Filozofia politică a lui Mihai Șora a fost articulată în două cărți publicate în limba română în anii '90: *Eu & tu & el & ea... sau dialogul generalizat* (1990) și *Firul ierbii* (1999)¹¹. În *Eu & tu & el & ea... sau dialogul generalizat*, Șora a schițat o teorie filozofică originală a societății civile, a pluralismului politic și a dialogului social, unică în tradiția politică și filozofică românească. Scris inițial în 1987–1988, manuscrisul lui Șora nu avea cum să scape de vigilența cenzurii comuniste. Singura soluție posibilă pentru diseminarea ideilor sale politice a fost *samizdatul*. Șora a făcut șazececi de

teme importante precum societatea civilă, educație, liberalism și teologie politică, și numeroase interviuri în care Șora face comentarii politice despre România postcomunistă și formulează liniile generale ale politicii binelui comun. În 2005, Mihai Șora a publicat *Clipa și timpul*, care a completat sistemul filozofic remarcabil pe care îl construiește cu răbdare de șase decenii. *Clipa și timpul* a apărut odată cu un incitant dialog între Șora și un tânăr filozof, Leonid Dragomir, intitulat *Despre toate și ceva în plus*¹². *Clipa și timpul*, cea mai recentă carte a lui Șora, se încheie pe o notă politică, ceea ce reprezintă o mărturie a importanței dimensiunii politice în scrierile sale filozofice.

Alienare și autenticitate: dialogul interior ca salvare

Experiența franceză a lui Șora prezintă un interes deosebit, pe de o parte, pentru că a coincis cu ocupația germană și eliberarea ulterioară a țării, iar pe de alta, pentru că filozoful român a avut astfel ocazia de a se implica direct în politică și de a reflecta asupra responsabilității politice a filozofului. Asemeni multor intelectuali francezi din anii '40, ideile politice de tinerețe ale lui Șora au fost de stânga. El s-a simțit atras către o anumită formă de existențialism de stânga ce îmbina teme ca alienarea și speranța cu o concepție pur individualistă, de esență personalistă. După cum a recunoscut Șora într-o notă preliminară la traducerea românească din *Du dialogue intérieur*¹³, scrierile de tinerețe ale lui Marx l-au atras deoarece ridicau problema alienării, suprapunându-se într-o anumită măsură cu interesul său pentru ceea ce Șora numea „salvare ontologică” — cu alte cuvinte, acea stare în care reușim să împlinim toate potențialitățile cu care ne naștem. Atunci și numai atunci, ceea ce facem este veritabil pentru că exprimă esența noastră cea mai profundă¹⁴.

Fiind interesat de atingerea unui echilibru real între *a fi* și *a avea*, în cartea sa de debut Șora a definit politica drept „o tehnică a cărei funcție este de a apăra ființa de orice i-ar putea stânjeni acesteia dezvoltarea, dar al cărei domeniu propriu [...] este cel al lui *a avea*”¹⁵. Astfel, sarcina politicii constă în organizarea sferei lui *a avea* în lumina necesității lui *a fi* și potrivit criteriului „fiecareia după ființa sa” („fiecareia după cât produce”)¹⁶. Nu mai e nevoie să spunem că această definiție neconvențională a politicii are implicații normative puternice. Conform ei, criteriile politice de guvernare trebuie uneori să cedeze în fața considerațiilor extrapolitice, asupra cărora nu este posibilă vreo înțelegere universală.

Autenticitatea și salvarea ontologică sunt două teme majore ale *Dialogului interior*, unde Șora a ridicat și alte subiecte importante ca atenția, „detașarea atașată” și relația dintre autenticitate și alienare. El a reamintit cititorilor dimensiunea interioară importantă a libertății, deseori neglijată de filozofii politici moderni. Șora a încercat să justifice o anumită formă de revoltă filozofică împotriva conformismului social și a lenei existențiale, pe care le vedea ca obstacole majore în fața

brusc la mijlocul lui iunie 1990, când a demisionat din funcția sa ministerială, în semn de protest față de decizia guvernului de a chema minerii din Valea Jiului pentru a reduce cu brutalitate la tăcere demonstrații din centrul Bucureștiului. Câteva luni mai târziu, Șora a devenit o figură puternică în noua Alianță Civică și, mai târziu, în Partidul Alianței Civice, participând la formularea doctrinei acestuia. Șora a continuat să militeze pentru o politică a adevărului și a binelui comun și a susținut un program liberal care avea la bază pluralismul, descentralizarea,

copii ale manuscrisului și le-a împărțit prietenilor săi apropiați. Am fost norocos să mă aflu între acești cititori la vremea aceea și încă îmi amintesc impactul pe care cartea l-a avut asupra mea la sfârșitul anilor '80. *Eu & tu & el & ea* a fost publicată în vara fierbinte a lui 1990, la câteva luni după demisia lui Șora din primul guvern postrevoluționar. După nouă ani a apărut *Firul ierbii*, o mărturie a combinației unice de realism politic și idealism filozofic prezentă în opera filozofică a lui Mihai Șora. Cartea cuprinde, alături de eseuri teoretice pe

salvării ontologice¹⁷. Problema alienării existențiale apare în prima „punere la punct” („A fi, a face și a avea”) din *Despre dialogul interior*, în care Șora a făcut o distincție fundamentală între patru forme ale lui „a avea” (*avut ontologic, pseudo-ontologic, economic și instituțional*). Toate aceste forme se află în legătură unele cu altele și au implicații directe asupra autenticității¹⁸. Instituțiile care facilitează interacțiunea socială constituie avutul „instituțional” și „economic”. *Avutul ontologic* desemnează acel tip de avut, în armonie cu ființa cuiva, împlinindu-i potențialul. A doua formă a lui a avea – *avutul pseudo-ontologic* – este o formă diluată de avut ontologic, o cristalizare a realizărilor trecute (ale unei persoane), transformate artificial într-un set de obiceiuri și înclinații, punând piedici semnificative dezvoltării libere a personalității. Astfel, avutul pseudo-ontologic este una dintre multiplele forme în care sfera aparenței (*le paraître*) încearcă să disloce și să înlocuiască sfera ființei pure (*l'être*)¹⁹.

De aceea, în opinia lui Șora, trebuie să ne păstrăm atenția existențială trează în alegerile noastre pentru a fi cu adevărat autentici. Rutina vieții obișnuite tinde să ne facă prizonieri ai instinctelor și obișnuințelor, în timp ce instituțiile create de noi pentru a ne satisface nevoile tind să devină la rândul lor rigide și ineficiente, transformându-ne în sclavii lor. Condiția noastră, scrie Șora, se aseamănă cu cea a unui înotător care trebuie să înfrângă forța gravitației pentru a nu se îneca. Traiectoriile noastre cotidiene ne confruntă mereu cu o suită de alegeri existențiale care nu sunt deloc egale ca valoare și importanță. De aceea, alegerile noastre nu sunt niciodată libere de orice risc; numai câteva dintre ele ne pot împlini potențialul, permițându-ne să găsim ceea ce Șora numește „calea regală a ființei”. Drama omului, scrie Șora, „este că-și petrece cea mai mare parte a vieții rătăcind pe căile nenumărate și încălcate ale aparenței [...] când de fapt nu poate să se hrănească decât cu mirajele înșelătoare ale aparenței ce se găsesc acolo”²⁰. Dialogul interior are sarcina de a ne menține treji și vigilenți în alegerile noastre existențiale, așa încât să rămânem autentici în ceea ce facem și în ceea ce suntem. Astfel, *le dialogue intérieur* este expresia libertății noastre, întrucât identitatea noastră, departe de a fi un dat neschimbat, este rezultatul neprevăzut al propriilor noastre opțiuni libere.

Aceste teme existențiale ne ajută să explicăm filozofia politică originală a lui Șora, articulată în volumele mai recente, unde, spre deosebire de *Du dialogue intérieur*, ideile sunt prezentate sub forma unui dialog între trei personaje, *Un Mai Știutor*, *Un Tânăr Prieten* și *Un Devotat Amic*. În centrul filozofiei politice a lui Șora se află credința că orice persoană are de împlinit o triplă misiune. În primul rând, fiecare persoană trebuie să-și împlinească toate talentele virtuale, asemenea unui arbore care rodește în mod spontan și natural. Nu întâmplător, „Cum să trăiască asemeni unui arbore fără a înceta prin aceasta să fie om?” este una dintre întrebările esențiale și motto-ul *Dialogului interior*. În al doilea rând, fiecare ar trebui să-și ajute semenii, încurajându-i să facă la fel, la rândul lor. În al treilea

rând, fiecare trebuie să conlucreze cu ceilalți pentru a construi, pas cu pas, o comunitate politică autentică, în care „a fi” se află deasupra lui „a avea”²¹.

Teoria lui Șora, articulată în perioada de tinerețe, e impregnată de implicații normative în ce privește relația dintre valorile instrumentale și cele finale, identitatea individuală și colectivă și contrastul dintre comunitate și societate. În același timp, în operele sale mai recente, principiile liberale revin în centrul discuției, de la societatea deschisă și guvernarea reprezentativă la pluralismul politic, competiția liberă, separația puterilor, opinia publică și libertatea de gândire și asociere. În măsura în care Șora se declară liberal în sensul european al termenului, putem spune că liberalismul său nu e unul minimalist și neutru vizavi de concepțiile despre viața corectă (un astfel de demers pur deontologic și procedural poate fi întâlnit de exemplu în opera lui John Rawls). Ceea ce conferă unicitate filozofiei politice a lui Mihai Șora este faptul că aceasta rămâne centrată pe modelul ontologic al sferei cu rază de valoare nulă, prezentată inițial în *Sarea pământului* și reformulată în *A fi, a face, a avea*. Modelul se folosește de dihotomia aristotelică dintre act și potență pentru a explica misterul ființei cu ajutorul logicii de tip *coincidentia oppositorum* inspirată din scrierile lui Nicolaus Cusanus. Faptul că Șora își fundamentează doctrina liberală pe modelul ontologic distinge în mod clar perspectiva sa fenomenologică de metoda deontologică a filozofilor politici contemporani, care, cu câteva excepții, evită să aducă argumente metafizice în sprijinul teoriilor lor politice.

Ca atare, filozofia lui Șora se remarcă prin tonul specific central-european, care ne amintește, între altele, de preferința lui Václav Havel pentru o politică a autenticității, ce își propune să redea demnitatea umană și integritatea morală, oferindu-le oamenilor posibilitatea să recâștige simțul transcendent al într-o lume atât de secularizată și dezvrăjită. Atât din perspectiva lui Șora, cât și a lui Havel, a fi autentic presupune a asculta vocea interioară care, parafrazându-l pe Preafericitul Augustin (în *De magistro*), este mai adâncă decât adâncimile propriei noastre inimi. Din modelul ontologic al sferei cu rază de valoare nulă, Șora derivă câteva propoziții politice și etice, ajungând, astfel, la o serie de concluzii originale privind relația dintre libertate și valori finale. Potrivit lui, există o legătură puternică între libertatea interioară și cea politică, ceea ce presupune o corespondență importantă, peste care se trece, de multe ori, foarte ușor, între dialogul generalizat la nivelul societății și dialogul interior al fiecărui individ. Această perspectivă ecumenică ne ajută să explicăm și una din diferențele majore dintre abordarea lui Șora și viziunea politică a prietenului său de o viață, Constantin Noica. Pentru acesta din urmă, rolul filozofiei nu e acela de a studia tot ceea ce există, ci doar ceea ce este cu adevărat. Nu întâmplător, Noica a scris o ontologie și o logică, dar nu s-a simțit atras să formuleze și o filozofie politică. Din punctul de vedere al lui Șora, tot ceea ce există aici și acum merită studiat cu atenție, întrucât ființa acestui tot revelează esența mai adâncă

a realității, a cărei manifestare apare personificată în fiecare din traiectoriile individuale. De aici și importanța reflecției politice în filozofia lui Șora, așa cum este ea reflectată în teoria comunității dialogice formulată în *Eu & tu & el & ea... sau dialogul generalizat* (1990).

Accentuând continuitatea dintre problemele extrapolitice (ontologice, metafizice) și cele politice, teoria comunității dialogice concepută de Șora ne invită să regândim relația reală dintre valorile instrumentale și cele finale. Șora accentuează importanța valorilor politice, dar în același timp ne atrage atenția asupra faptului că politica *nu* poate fi niciodată o valoare finală în sine. Sarcina ei este de a crea cadrul propice pentru ca interacțiunea socială dintre indivizi liberi și egali să funcționeze în mod adecvat. Chiar dacă nu are o valoare absolută, sfera politică păstrează o valoare instrumentală semnificativă, fapt care explică de ce Șora a rezistat mereu tentației de a se raporta cu un anumit dispreț filozofic la domeniul politicii. Dar dacă politica ține de domeniul valorilor instrumentale, ea nu poate – și nu trebuie – să fie indiferentă valorilor supreme. Șora consideră „dialogul generalizat” o asemenea valoare supremă, esențială în reconstruirea legăturilor sociale distruse de lungile decenii de totalitarianism.

Traducere de Anca Simitopol
(și revizuită de autor)

¹ Textul de față are la bază varianta engleză a acestui eseu ce a apărut recent în revista *East European Politics and Societies*, Vol. 21, No. 4, 2007, pp. 611–38. Traducerea românească a fost realizată de Anca Simitopol și revizuită de autor.

² Pentru o interpretare a filozofiei politice a lui Șora, a se vedea Aurelian Crăiuțu, „De la dialogul interior la dialogul generalizat: Note despre filozofia politică a lui Mihai Șora” în *Dialog și libertate: Eseuri în onoarea lui Mihai Șora*, Sorin Antohi și Aurelian Crăiuțu, ed. (București: Nemira, 1997), pp. 101–119. Pentru o analiză a scrierilor lui Șora în contextul filozofiei românești, a se vedea Virgil Nemoianu, „Mihai Șora and the Traditions of Romanian Philosophy”, *Review of Metaphysics* 43, no. 1 (1990), pp. 591–605; de asemenea Thomas Pavel, „Le Sel de la terre”, *Revue de Métaphysique et de morale* 4 (octombrie – decembrie 1980), pp. 539–542. O colecție de eseuri despre Mihai Șora, ca filozof, editor și scriitor, poate fi găsită în Antohi și Crăiuțu (ed.), *Dialog și libertate și Șora*, Marius Ghica (ed.), Pitești: Paralela 45, 2006.

³ În *Autobiografia sa*, Eliade își amintea cu plăcere de foștii săi studenți, Mihai și Mariana Șora, pe care i-a reîntâlnit la Paris, după război, în 1945–1946.

⁴ Traducerea românească a cărții (însoțită de o postfață originală) a fost publicată în 1995 – Mihai Șora, *Despre dialogul interior*, traducere de Mona și Sorin Antohi (București: Humanitas, 1995).

⁵ Pentru mai multe informații despre munca de editor a lui Șora, vezi Tiberiu Avramescu, „Editorul”, în Antohi și Crăiuțu (ed.), *Dialog și libertate*, pp. 45–58; și Mihai Șora, *Filozoficale: Filozofia ca viață* (București: Elion, 2000), pp. 147–148. Trebuie menționat că planul lui Șora includea 2000 de titluri noi. Intenția era de a publica un nou titlu în fiecare săptămână, la un preț foarte rezonabil: 5 lei. În 1969, cel mai bun an pentru colecția „Biblioteca pentru toți”, au fost publicate nu

mai puțin de 94 de volume.

⁶ Cele mai multe texte au fost publicate, inițial, în *Viața românească* și adunate, apoi, de către Șora în *Filozoficale*.

⁷ Pentru mai multe informații despre filozofia educației a lui Șora, vezi Sorin Antohi și Mihai Șora, *Mai avem un viitor? România la început de mileniu* (Iași: Polirom 2001), pp. 47–55.

⁸ Vezi Mihai Șora, *Firul ierbii* (Craiova: Scrisul Românesc, 1999), p. 289; vezi, de asemenea, pp. 170–174.

⁹ Șora, „Singura cale dialogul”, în *Firul ierbii*, pp. 164–165.

¹⁰ Șora a publicat un eseu important, despre demisia sa, în Revista 22, intitulat „Câteva întrebări” (republicat în Șora, *Firul ierbii*, pp. 177–178). Având beneficiul experienței, Șora a meditat asupra succeselor și deficiențelor sale ca ministru al Educației, într-un interviu substanțial cu Doina Sterescu-Sântimbreanu, din decembrie 1992 (republicat în Șora, *Firul ierbii*, 280–289). Unul dintre cele mai bune eseuri politice ale lui Șora, publicat în noiembrie 1990, s-a intitulat „Ne va salva doar adevărul”, în Șora, *Firul ierbii*, pp. 188–191.

¹¹ Dintre textele teoretice adunate în Șora, *Firul ierbii*, cele mai importante sunt „Noi, voi, ei – jaloane pentru viața împreună”, pp. 55–60; „Teologia politicii”, pp. 259–268; „Câteva elemente de doctrină politică pentru România, azi”, pp. 310–327; „Rădăcina ierbii”, pp. 434–454; și „Filozoful în Cetate”, pp. 464–479.

¹² Mihai Șora, *Clipa și timpul* (Pitești: Paralela 45, 2005). Pentru un eseu despre cele mai recente două cărți ale lui Șora (publicate în 2005), vezi Aurelian Crăiuțu, „Devino ceea ce ești!”, 22, no. 809 (septembrie 2005), pp. 16–17.

¹³ Șora, „Cuvânt după jumătate de secol”, în *Despre dialogul interior*, p. 205.

¹⁴ Iată definiția exactă a „salvării ontologice” date de Șora: „să fii cât se poate de bine ceea ce ești deja în mod obscur”; vezi Mihai Șora, *Despre dialogul interior sau Fragment dintr-o Antropologie Metafizică* (București, trad. de Mona și Sorin Antohi, Humanitas, 1995), p. 28.

¹⁵ Șora, *Despre dialogul interior*, p. 155.

¹⁶ Șora, *Despre dialogul interior*, p. 156. Pentru a folosi cuvintele lui Șora, „să organizeze avutul cu ochii neîntrerupt țintă asupra ființei” (p. 155).

¹⁷ Merită menționată afinitatea dintre ideile lui Șora și apărarea – pe care o face Camus – spiritului de revoltă împotriva convențiilor sociale și instituțiilor. Șora a fost influențat și de mișcarea filozofică a personalismului care a înflorit în anii 1930 și 1940 în Franța, în special în jurul lui Emmanuel Mounier și a revistei *Esprit*.

¹⁸ Vezi Șora, *Despre dialogul interior*, pp. 135–181. Tema apare și în Mihai Șora, *A fi, a face, a avea* (București: Cartea Românească, 1985); este subiectul primului capitol din Mihai Șora, *Eu & tu & el & ea... sau dialogul generalizat* (București: Cartea Românească, 1990).

¹⁹ Șora, *Despre dialogul interior*, p. 144.

²⁰ Șora, *Despre dialogul interior*, p. 40. În ce privește autenticitatea, e interesant să comparăm ideile lui Șora cu cele ale filozofului ceh Jan Patočka. A se vedea, de exemplu, Jan Patočka, *Heretical Essays in the Philosophy of History* (Chicago: Open Court, 1996), pp. 98–102.

²¹ Vezi, de exemplu, „Dialog și înțelegere”, în Șora, *Eu & tu & el & ea*, pp. 181–182, 176–177. 🍀